

Çimnaz Kənan qızı Hüseynova⁷³
MƏSİHİNİN DİLİNDƏ OĞUZ VƏ CAĞATAY ELEMENTLƏRİ PARALELLİYİ
(Qrammatik hallar əsasında)

Cağatay türkcəsi dedikdə Qaraxanlı türkcəsi və müəyyən bir dövrdə Orta Asiya türkləri üçün orta q yazılı-ədəbi dil olaraq istifadədə olan Xarəzm türkcəsi əsasında formalaşmış ədəbi dil nəzərdə tutulur. Onun yetişməsində isə Xarəzm, Qızıl Orda Qıpçaq və Qaraxanlı türkcələrinin ədəbi təsiri olduğu bildirilsə də, hazırki dövrdə cağataycanın öz yerini müasir özbəkçəyə və uyğurçaya verdiyini görmək mümkündür. Cağatay termininin ədəbi dildə ilk dəfə istifadəçisi kimi Əlişir Nəvainin adı çəkilir. Bu da reallıqdır ki, cağatay dil faktlarına klassik Azərbaycan şairləri olan Məhəmməd Əmaninin, Sadiq bəy Əfşarın, eləcə də Məshinin... əsərlərində rast gəlinir. Bunlar Əlişir Nəvai, həmçinin Hüseyn Bayqara təsirinin yekunu kimi qiymətləndirilir.

Dilimizin tarixi keçmişini öyrənməyin həmişə aktualıq kəsb etdiyi həmişə bəllidir. Çünki məhz bu tarixi keçmişə müraciət dilimizin tarixi mənzərəsini aşkarlığa qovuşdurur. Təbii ki, bütün bunlar böyük söz ustalarının bizə miras qoyub getdiyi ədəbi-bədii dil nümunələrinə söykənmə nəticəsində reallıq qazanır. Belə klassiklərdən biri də XVII əsr Azərbaycan şairi Məsihidir. Məsihi cağatay dil xüsusiyyətlərindən yan keçməyən klassiklərimizdən biridir. Amma bu o demək deyil ki, onun əsrlərinin dili oğuz elementlərindən xalidir. Əksinə, ikili paralellik var ki, bu da oğuz və cağatay dil faktlarıdır. Hansı ki, Məsihinin dilində bu dil xüsusiyyətləri yanaşı addımlayır. Tarixən dilin morfoloji sistemində görünən, elə bu xüsusiyyətlərlə digərlərindən fərqlənən Məsihinin dilini izləmə bu reallıqdan xəbər verir. Məsihinin dili əsasında təkcə hal kateqoriyasının tədqiqata cəlb olunması bu qoşalığı fakt olaraq təqdim edir.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, halların kəmiyyət baxımından fərqlilik nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, bu kateqoriyada sabitliyin olduğu açıq-aşkar müşahidə olunur. Bu bərdə Y.Seyidov yazır: “Azərbaycan dilinin hal sistemi sabitliyi ilə səciyyəlidir. Ayrı-ayrı vaxtlarda qrammatika kitablarında halların sayı müxtəlif şəkildə göstərilərsə də, bu, Azərbaycan dili hallarının, həqiqətən, azalması və çoxalması demək deyildir” (5, s. 226). Konkret olaraq, Həsənoğlu dövründən bu günə qədər o sabitliyi qeydə ala bilirik. Sadəcə tədqiqatçılar tərəfindən verilən nəzəri məlumatlarda halların say müxtəlifliyi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, 1934-cü ildə yeddi halın (birgəlik hal daxil olmaqla), 1939-cu ildə beş halın (adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq), 1944-cü ildə isə altı halın (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) mövcudluğu bərdəndə fikir söylənilir. Onu da qeyd etməliyik ki, hal kateqoriyası əsas nitq hissələrinə nəzərən ümumi qrammatik kateqoriya hesab edilir. Yəni isimdən başqa digər əsas nitq hissələrinin də [sifət, say, əvəzlik, zərf, feil (məsdər, feili sifət)] substantivləşərək hal şəkildələrini qəbul edib hallanması nəticəsində qrammatik dəyişməsinə hər zaman rast gəlinir. Bu da faktıdır ki, hallar məkani və və məkani- qrammatik olmaqla iki yerə bölünür:

1. *Qrammatik hallar*. Bura adlıq, yiyəlik, təsirlik halları daxildir.
2. *Məkani-qrammatik hallar*. Burada isə yönlük, yerlik, çıxışlıq halları yer alır.

Tədqiqat predmetimiz qrammatik hallar olduğu üçün biz araşdırmamızı məhz bu halların işləndiyi ədəbi-bədii dil nümunələri üzərində quracağıq.

Adlıq hal. Dilimizin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində sabitliyini qoruyub saxlayan hal sistemində qeydə alınan adlıq halın şəkildə formatı sifra bərdəndir. Yəni bu hal yeganə haldır ki, morfoloji göstəriciyə malik deyil. Odur ki, burada oğuz və yaxud cağatay dil elementlərindən danışmaq qeyri-elmi xarakter daşıyır. Elə bu səbəbdən, bizcə, sadəcə dil faktlarının təqdim edilməsi kifayətləndirici xarakter daşıyır. Nümunələrə diqqət yetirək:

Şah aldı vüzu qılıb ibadət, Fe'lə gətirib lüzumi-taət (3, s. 190);

Hər kimə ki eylədim nəzarə, *Iqbal* ona eylədi kənarə (3, s. 88).

Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poeməsindən götürülmüş bu nümunələrdə *şah*, *iqbal* leksik vahidləri adlıq halda işlənməşdir.

Hər birisi gizlədi məqamın, Saxladı dolu əlində camın (3, s. 134)

Nümunədən görüldüyü kimi, *hər birisi* qeyri-müəyyən əvəzliyi də adlıq haldadır.

Sən bu oda gecələr giriftar, *Mən* ömr ilə nari-əşqəyəm yar.

Sən ataşü şirədin müşəvvəş, *Mən* saxlamışam könüldə atəş (3, s. 77).

Məsihinin “Vərqa və Gülşə” əsərindən verilmiş bu bənddə isə *sən* və *mən* şəxs əvəzliliklərinin adlıq halda işləndiyi qeydə alınır. Bütün bunlar isə bir daha təsdiq edir ki, istər vəzifə və funksiya baxımından, istərsə də struktur-forma baxımından adlıq hal müasir dillə ekvivalentlik təşkil edir.

Yiyəlik hal. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi tarixən də yiyəlik halın iki növü qeydə alınır. Bunlar şəkildə və şəkildəsiz olmaqla müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hallarıdır.

Müəyyən yiyəlik hal. XVII əsrdə yazıb yaradan Məsihinin dilində müəyyən yiyəlik hal morfoloji göstərici baxımından variantlılıq təqdim edir. Variantlılıq oğuz və cağatay elementlərinin müəyyən yiyəlik halda paralel şəkildə işlənməsini özündə ehtiva edir. Oğuz elementləri müasir dillə eyniyyət təşkil edir və bunlar -ın⁴; -nın⁴ morfoloji göstəriciləridir. Məsələn:

Etdi *onların* kəlafə başı, Sərsiz necə tən qılır səvaşi?! (3, s. 197);

⁷³ BDU-nun magistrantı

Ta oldu vəsədə bu köhən fərş, *Anun* kimi xanə görməmiş ərş (3, s. 199).

Oğuz variantında saitdən sonra samitlə başlayan, samitdən sonra isə saitle başlayan şəkilçinin işlənməsi reallıqdır ki, bunu da yuxarıda və aşağıda təqdim olunan nümunələrdə aydın görə bilirik:

Vərqa adı ol məlik xisalin, *Qərdaşunun* oğludur Hilalin (3, s. 203);

Şəh hər *kişinin* görürdü şanın, Şanə görə mülkdin nişanın (3, s.282).

Təqdim olunan nümunələrin hamısında qabarıqlaşdırılan dil faktlarında qeydə alınan şəkilçi morfemlər müəyyən yiyəlik halda işlənən oğuz elementləridir. Amma bu söz sənətkarının dili cağatay elementlərindən də xali deyildir. Qeydə alınan nümunələr də bunu təsdiq edir:

İqbal kimə verə kəvahi, *Kimnin* ola kəstisi təbahı (3, s. 133)

Ümumiyyətlə, “bu əlamət müasir danışiq dili, habelə dialekt və şivələrdə işlənmədiyindən onu Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz” (2, s.19-20). Həqiqətən, araşdırma real olaraq o nəticəni verir ki, bu qoşalaşmada yiyəlik halın oğuz elementi cağatay elementini üstələyir.

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal. H. Mİrzəzadə II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfindən danışarkən (məsələn: *Atası* yanına eylədi rəvan; ...Madam ki, *atası* taxtında var idi; ... *Sərhədlər* əhlini qəlinc zərabilə müsəlman eliyüb – Dərbəndnamə) qeyd edir ki, bunların yiyəlik halda olması tələb olunur (4, s. 42). H.Mirzəzadə yazır ki, “XVI-XVII əsrlərdə yiyəlik halın şəkilçisiz işlənməsi halları yazıda tez-tez təkrar edildiyindən bu formanı dövrünə görə qanuni hesab etmək mümkündür” (4, s. 43)

Hicran günü qəm açanda əbvab, Düşvər degilmi eyləmək tab

Ah, kim *fırqət* şərabi bağrımı qan eylədi (3, s.91)

Təqdim olunan nümunələrdə də qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan *hicran* və *fırqət* sözləri məhz II növ təyini söz birləşmələrinin (*hicran* günü, *fırqət* şərabi) birinci komponenti yerində işlənir.

Təsirlik hal. Yiyəlik halda olduğu kimi təsirlik halın da müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki növü qeydə alınır. Yiyəlik halla bağlı bir eyniyyət təsirlik halda da özünü göstərir. Yəni təsirlik halda da oğuz və cağatay morfoloji göstəricilərinə rast gəlinir.

Müəyyən təsirlik hal. Oğuzcada müəyyən təsirlik halın yaranmasında -i, -i, -u, -ü, eləcə də -ni, -ni, -nu, -nü şəkilçiləri iştirak edir. Məsələn:

Bildim *muni*, çıxdım ol aradən, *Qurtulmağımı* o macərədən (3, s. 250)

Bu nümunədə *mu* (yəni *bu*) işarə əvəzliyi, eləcə də *qurtulmaq* məsdəri təsirlik halda işlənmişdir və göründüyü kimi, bu sözlər məhz oğuzcanın şəkilçi morfemini özündə daşıyır.

Gördü baxuban o rəzmə kamil, *Səyyarəni* nuqteyi-müqabil.

Bir-bir olara yetirdi mizrab, *Hər birini* eylədi cigər tab. (3, s. 82)

Əsərin dilindən götürülmüş bu parçada *səyyarə* ismi və *hər biri* qeyri-müəyyən əvəzliyi müəyyən təsirlik halda işlənmişdir. Təbii ki, hər ikisində morfoloji göstərici oğuzcaya məxsusdur. Onu da qeyd edək ki, bu şəkilçi morfemlər bu gün də Azərbaycan dilinin morfoloji sistemində mövcuddur və ədəbi dil faktıdır. Amma müəyyən təsirlik hala məxsus oğuz elementləri içərisində müasir dillə müqayisədə arxaikləşən morfoloji göstəricilərə də rast gəlinir. -yi variantı bunun bariz nümunəsidir:

Can verməgə hər biri fədayi, Ta kim alalar o *dilrubayı* (3, s. 191)

Dili tərək edib getsə də, -yi variantı təsirlik hal şəkilçisi olaraq tamamilə izini itirməyib. Hal-hazırda qərb ləhcəsində hələ də qeydə alınır. Bu morfem qərbi azərbaycanlıların dilində işlək olan aparıcı şəkilçi morfemlərdəndir. Bu şəkilçi qərb ləhcəsində saitle bitən sözlərə qoşulur (6, s. 132). Məsələn: *Arpıyı, buğduyu, murtdoyu, quzuyu...* (1, s. 76). Hətta ona keçid şivələrində də rast gəlinir. Cənubla qərb arasında yerləşən Cəbrayıl şivəsinin qərb hissəsi buna misal ola bilər:

Yayın orta ayında *biğdıyı* biçirik; Biz deyirik ki, qəpiyi ört, qəpiyi bağla (1, s. 77)

Məsihinin dilində müəyyən təsirlik halın cağatay dil faktları ilə ifadəsinə də rast gəlinir:

Cərrah gəlüb o *yarələni*, Bükdi bağladı *parələni* (3,s. 251)

Gizli durar idi, ruz əgər şəb, Eylərdi *fələkni* ol müxatəb 3,s. 81)

“Vərqa və Gülşar” poemasının dilində qeydə alınan bu nümunələrdəki *yarələr*, *parələr* və *fələk* sözləri müəyyən təsirlik haldadır. İlk baxışdan -ni şəkilçi morfemi (-ni⁴) oğuzcanı xatırladır (-ni⁴: məsələn: ana+ni). Unutmaq lazım deyil ki, bunlar yalnız fonetik tərkib baxımından forma eyniyyəti sərgiləyir. Halbuki onlar fərqliliklə müşayiət olunur. Belə ki, təqdim olunan bu misallarda -ni (-ni⁴) göstəricisi oğuzcadan fərqli olaraq samitdən sonra sözə qoşulan şəkilçidir. Yəni bu, samitlə bitən kök morfemin və samitlə başlayan şəkilçi morfemin qovşağında qeydə alınır. Elə bu xüsusiyyət də onu oğuzcadan fərqləndirir, cağataycaya məxsusluğunu isə təsdiq edir.

Bir maraqlı faktı da deyək ki, Məsihinin dilində bəzən bir beyt daxilində təsirlik halda oğuz və cağatay elementlərinin növbələşdiyini də görə bilirik:

Surəti-halımı qılqıl cümləgi cananə ərz,

Qeydə alınmış beytdə təsirlik halda işlənmiş iki söz vardır:

1. İzafət tərkibi qəlibində işlənmiş *surəti-halımı*;
2. *Bazarımı* ismi.

Hər ikisində təsirlik hal şəkilçiləri mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənmişdir. Amma fakt fakthığında qalır ki, bunların birincisindəki cağatay, ikincisindəki isə oğuz dil xüsusiyyətidir.

Qeydə alınan ədəbi-bədii nümunələr arasında təsirlik hal şəkilçisinin tam şəkildə olmasa da, ixtisarına rast gəlinir:

Döndər *dövrünü* əvvəlki halə, Çək nəqşini zirveyi-kəmalə (3, s. 82);

Şəh hər kişinin görürdü *şanını* (3, s. 282)

Qeyri-müəyyən təsirlik hal. Məsihinin dilində qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənmiş leksik vahidlər də qeydə alınır. Təbii ki, forma etibarilə adlıq hala bənzəyən bu dil faktları əslində qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənmiş dil faktlarıdır. Məsələn:

Gər istər isən *rüxi-səlamət*, Məndin sana yetməsin məlamə (3, s. 82);

Dut guşeyi-səbrü saxla *rahim*, Gözlə məni bozma *dəstgahim* (3, s. 158).

Əcnəbi qəlib olan *rüxi-səlamət* izafət tərkibi, ərəb mənşəli *rahim*, həmçinin fars mənşəli *dəstgahim* sözü qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Yəni əslində bunlar “Gər istər isən *rüxi-səlaməti*”; “*rəhmi* saxla (yəni qoru)”; “bozma *dəstgahimi*” deməkdir.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində müəyyənləşir ki, Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasının dilində nitq hissələrinin qrammatik hallar üzrə dəyişməsi zamanı oğuz elementləri ilə yanaşı cağatayca məxsus morfoloji göstəricilər də qeydə alınır. Nümunələrdə gah oğuz, gah da cağatay morfoloji göstəricilərinin varlığına rast gəlinir. Hətta bəzən eyni beyt və yaxud eyni şeir daxilində oğuz və cağatay şəkilçi morfemlərinin növbələşməsi də ortaya çıxır. Bu isə onu göstərir ki, XVII əsrdə yaşamış bir çox sənətkarlar kimi Məsihi də cağataycadan yan keçməyən şairlər sırasında yer alır. Bütün bunlara baxmayaraq, ümumən XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində normativləşən cağatay deyil, məhz oğuz elementləridir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 281 s.
2. Eyvazova R. Kişvəri “Divanı”nın dili. Bakı: 1983, s.
3. Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı: Şərqi-Qərb, 2005, 336 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1990, 375 s.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. 4-cü nəşr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, s. 226
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərqi-Qərb, 2008, 416 s.

Açar sözlər: Hal kateqoriyası, qrammatik hallar, oğuz elementləri, cağatay elementləri, morfoloji göstərici

Key words: Case category, grammatical cases, Oghuz elements, Chagatai elements, morphological index

Ключевые слова: Категория дела, грамматические падежи, огузские элементы, чагатайские элементы, морфологический указатель

XÜLASƏ

Məqalədə tədqiqat obyektini kimi Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poeması götürülür. Predmet olaraq qrammatik hallar araşdırılır. Məhz bu hallar əsasında oğuz elementləri ilə yanaşı cağatay elementlərinin də varlığı müəyyənləşdirilərək təqdim edilir. Şəkilçi morfemlərin işlək və qeyri-ışlək mövqeyi ortaya qoyulur.

SUMMARY

The article focuses on the poem "Varga and Gulsha" by Masihi. Grammatical cases are investigated as a subject. It is on the basis of these cases that the presence of Oghuz elements as well as Chagatai elements is determined and presented. The active and inactive position of suffix morphemes is revealed.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена поэме Масихи «Варга и Гульша». В качестве подлежащего исследуются грамматические падежи. Именно на основе этих случаев определяется и представлено присутствие огузских элементов, а также чагатайских элементов. Выявлено активное и неактивное положение суффиксных морфем.

Rəyçi: dos. Q.Abdullayeva